

- 2 LÖW, J., MÍCHAL, I.: *Krajinný ráz*. Kostelec n. Černými lesy: Lesnická práce 2003; BLÁHA, J. (ed.): *Tvář naší krajiny – krajina domova*. Praha: Studio JB 2005; STIBRAL, K., DADEJÍK, O. (eds.): *Kráska, krajina, příroda*, v tisku; STIBRAL, K., BINKA, B., DADEJÍK, O. (eds.): *Kráska, krajina, příroda II*. Brno: MU 2009; SKLENIČKA, P.: *Základy krajinného plánování*. Praha: Nakl. N. Skleničková 2003.
- 3 SKLENIČKA, P.: *Základy krajinného plánování*. Praha: Nakl. N. Skleničková 2003, s. 28.
- 4 LÖW, J., MÍCHAL, I.: *Krajinný ráz*. Kostelec n. Černými lesy: Lesnická práce 2003, kap. 2.6., s. 74-111.
- 5 ŠINDELÁŘ, D.: *Kráska v nás a kolem nás*. Praha: Albatros 1981.
- 6 Míchal se odvolává na Dvořáka již v práci: MÍCHAL, I.: Proti estetickému nihilismu při zásazích do krajiny (hodnocení krajiny, estetický teorém a snímky Miloše Spurného). In: *Tvář naší krajiny – krajina domova*. Praha: Studio JB 2001, s. 52-59. (DVOŘÁK, B.: *Základy estetiky architektury*. MVT ČR-VUTV, 1983).
- 7 Míchal ve výše zmíněném textu z r. 2001 cituje i Allena Carlsona, „zakladatele“ environmentální estetiky (a jeho dvě díla uvádí v literatuře), ale jejich znalost se na výsledném vyznění nijak výrazně nepodepíše: Tamtéž, s. 54.
- 8 BIRKOFF, G. D.: *Aesthetic Measure*. Cambridge, MA: Harvard University Press 1933.
- 9 EYSENCK, H. J.: *Sense and Nonsense in Psychology*. London: Penguin 1957.
- 10 ZEMACH, E.: *Real Beauty*. Pennsylvania State University Press 1997.
- 11 Srov. např. ZEKL, S.: *Inner Vision. An Exploration of Art nad the Brain*. Oxford: Oxford University Press 1999 a novější.
- 12 MUKAŘOVSKÝ, J.: Může míti estetická hodnota v umění platnost všeobecnou? In: *Studie z estetiky*. Praha: Odeon 1966, s. 100-110.
- 13 LÖW, J., MÍCHAL, I.: *Krajinný ráz*. Kostelec n. Černými lesy: Lesnická práce 2003, s. 113.
- 14 Tamtéž, s. 84.

Krajinný ráz a ochrana domoviny

Dana Zajoncová

Krajina moderního člověka

Pojem *krajinný ráz* byl u nás legislativně zakotven až po roce 1989. Podle zákona č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny je krajinný ráz „*přírodní, kulturní a historická charakteristika určitého místa či oblasti*“, která je chráněna „*před činnostmi snižující jeho estetickou a přírodní hodnotu*“, zejména před umístěním staveb. Zákon deklaruje povinnost zachovávat významné krajinné prvky, zvláště chráněná území, kulturní dominanty krajiny, harmonické měřítko a vztahy v krajině. S ohledem na obtížnou uchopitelnost zejména v úřední praxi je krajinný ráz mnohdy ironicky označován jako „*zaklínadlo dnešní doby*“, které způsobilo převrat „*nejen v našem právním řádu, ale i v mysli společnosti*“.¹

Myšlenka krajinného rázu však není výmyslem současnosti, ale naopak pojmem z období o století dříve. Jako ústřední pojem se formoval v souvislosti s ochranou kulturních památek a posléze přírody již od druhé poloviny 19. století. Ochrana krajinného rázu byla od prvních desetiletí 20. století náplní činnosti okrašlovacích spolků, zároveň se objevovala ve spisech významných českých osobností prvorepublikové ochrany přírody.

Pod vlivem ekonomického a průmyslového rozvoje se pojem krajinného rázu ustavil na základě kritiky dobových proměn krajiny. Reagoval na snižování krajinné (a krajové) diverzity, tedy bohatosti a různorodosti krajinných forem a životních způsobů na ni vázaných. Konzervátor ochrany přírody Rudolf Maximovič v roce 1940 popsals krajinu s problémy, kterým ochrana přírody čelí dodnes:

Posledním stupněm vývoje naší krajiny je doba moderní techniky a průmyslu, velkoměsta, cizineckého turistického ruchu, rekreace a zracionalisování zemědělské výroby, t. j. doba posledních 50-100 let, která nejen provozuje polní a lesní hospodářství vědecky, provádí úpravy pozemků (parcelace a komasace), upravuje toky vod za účelem průmyslového využití (získání energie), tvoří údolní přehradu, zachycuje přirozené prameny, zakládá rozlehlé lomy, ale staví také komunikace, zvláště v měřítku nadměrné silnice, zřizuje reklamní štíty a silnoproudá vedení. Stavbou průmyslových závodů a obytných budov zřizuje nové kulturní kraje nebývalých rozměrů, kde umělý kamenný masiv domů a tvrdá stuha fantazie člověka, nahrazují domácí přírodu. Území, které bylo dosud ovlivňováno polním a lesním hospodářstvím, se mění v blízkosti měst turistickými cestami, rozhlednami, chatami, odpočívadly, vyhlídkami, plovárnami, koupališti, sportovními hřišti a weekendovými chatami i boudami v ne vždy utěšenou „sociální oblast“ a hospodářský les stává se lesem rekreačním.²

Krajina obrazem člověka i přírody

Od druhé poloviny 19. století se profilyovaly dva obory vycházející ze starostlivosti o lidské životní prostředí. Na proměny tradičně malebné krajiny nesouhlasně reagovala jak ochrana přírody, tak památková péče. Obsah moderní památkové péče na základě výkladu jejího historického vývoje zformuloval Alois Riegl. Ve spise z roku 1905 *Nové směry v památkové péči (Neue Strömungen in der Denkmalpflege)* pro osvětlení hlubších motivů „*kultu památek*“ vybírá kauzu bourání měšťanských domů v rakouském městečku Weißenkirchen. K odstranění domů zde došlo kvůli plánu výstavby železnice, která podle Rieglova líčení „*vyvolala upřímný zármutek některých příznivců památek*“.³

Riegl zkoumá, proč takové ztráty litujeme, a jako první zmiňuje hodnotu stáří. Stavba se stává opečovávanou památkou proto, že s sebou nese informaci o vlastní historii. Upamatovává na vývoj, kterým člověk se svými tvůrčími prosoy prošel v čase, na „*to, co je ‚staré‘ samo o sobě, co je nesoučasné, co je svědectví tvorby dřívějších lidských generací, jejichž potomky jsme my sami*“.⁴ V tomtéž smyslu lze vnímat i krajinu, ve které také cítíme „*svědectví minulého bytí, života a tvoření*“⁵ člověka, ovšem na pozadí přírody.

Podle Riegla je úsilí chránit památky podobné jako u ochrany zvířat: „*Pro obojí je rozhodující přání vyhnout se něčemu, co zraňuje naše subjektivní citění, tedy nejen náš kolektivní cit pro lidskou důstojnost a již vůbec ne jen cit pro národní důstojnost. Pociťujeme čistě osobní zármutek, že staré domy ve Weißenkirchenu mají padnout*“.⁶

Riegl to vysvětluje poukazem na individuálnost vývoje. Na člověka působí jedinečnost dochovaných historických staveb, uměleckých památek nebo přírodních prvků jako neopakovatelný příběh blíže neurčené osobní historie. Rieglovými vlastními slovy: „*Není tomu tak proto, že byly postaveny a obývány našimi národními předky, ani ne příliš proto, že jsou to také svědci naší vlastní lidské minulosti, nýbrž proto, že jsou vůbec něčím, co vzniklo v dřívějších dobách a co má určitý individuální charakter. Tím si získaly právo pokud možno dožít podle vlastních podmínek jejich zachování*“.⁷ Tento jev je výrazně čitelný také v obrazu vepsaném do krajiny, jenž se stal ústředním tématem tzv. ochrany domoviny.

Ochrana domoviny

Pojem ochrany domoviny je jedním z produktů formování moderních evropských států. Časově se shoduje s obdobím dozrívajícího národního obrození. Jak čile se společenský život začal rozvíjet po politickém uvolnění v 60. letech 19. století, lze sledovat na činnosti občanských organizací. Některé národní aktivity osvětových (Sokol) nebo turistických organizací (Klub českých turistů) byly konány přímo v krajině. Prostřednictvím výletů a veřejných poutí byla navštěvována památná místa v krajině spjatá s historickými událostmi českých dějin.

Spojení ochrany domoviny, v německém originále „*Landschafts- und Heimatschutz*“, poprvé užil Ernst Rudorff v roce 1880. Tento první propagátor

ochrany domoviny působil v Berlíně, centru Pruska.⁸ Svě myšlenky, z nichž postupně uzrávala spolková činnost pro ochranu domoviny, formuloval na základě zkušenosti pobytu v krajině, k níž měl citovou vazbu. Vzpomínal na oblast Weserberglande a Lauenstein ležící jihovýchodně od Hannoveru mezi řekami Leine a Weserou, kde v dětství opakovaně prožíval letní prázdniny. Později pozoroval, jak scelování zemědělské půdy ničí přirozenou lákavost krajiny. Nepříjemný rozpor mezi svými vzpomínkami a reálnou situací řešil vlastní aktivitou. Začal plánovat vysazování nových keřů a stromů. Praktickou ochranu domoviny posléze financoval z vlastních prostředků.⁹ Ohled na krajinu společně s vnímáním jedinečnosti jejího rázu tedy souvisel s emancipačními projevy formujících se národů. Stejně tak ovšem stavěl na osobním pocitu neladu vnímaném v krajině.

Proti estetickému pochybení

Pojem krajinného rázu v prvé řadě reflektuje fakt, že krajina na pozorovatele vizuálně působí a vzbuzuje v něm určitý dojem. „*Ne pouze hodnota stáří, ale také požitek, který získáváme při vnímání památek v krajině, místním obraze a ve vzpomínkách, bez ohledu, zda jde o vesnickou kapli, ruinu, staré městečko či katedrálu, knížecí palác nebo muzeum s bohatými sbírkami*...“¹⁰ řadí krajinný ráz mezi estetické kategorie. S pomocí nástroje krajinného rázu dokážeme vnímat lokální odlišnosti a zvláštnosti, kterými se ta která krajina vyznačuje.

Krajinný ráz je kategorií intuitivně rozpoznatelnou na základě osobního kontaktu a vlastního pozorování, bez znalosti vědecké definice. Krajina podobně jako obraz působí emocionálně souladem prostorových forem, tvarů a barev jednotlivých prvků, ale i zvuků a vůní.¹¹ Obraz–krajina působí libost, jaká překračuje běžné zážitky lidského života a člověka odpoutává od materiálních starostí všedního dne.

Odborníci na ochranu domoviny (např. Jan Svatopluk Procházka) chápali nelad pozorovaný v krajině jako „*estetické pochybení*“.¹² Programovým úkolem ochrany domoviny podobně jako památkové péče bylo působit preventivně a již nastalou disharmonii napravit. Prostředníkem mezi odborníky a veřejností s ambicí zvyšovat „*estetický smysl obyvatel*“ se staly okrašlovací spolky, které se postupně profilyovaly v péči o konkrétní části krajiny.

V roce 1904 byl založen německý svaz pro ochranu domoviny „*Deutscher Bund Heimatschutz*“.¹³ V témže roce je v Praze založena česká obdoba, *Svaz českých spolků okrašlovacích v království českém*. O ochranu domoviny byla hlavní náplň Svazu posílena v roce 1909, což se formálně projevilo změnou názvu na *Svaz českých spolků pro okrašlování a ochranu domoviny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*.

Intervence za zachování krajinného rázu

Zřetelně lze sledovat estetické důvody ochranářských protestů na přehledu intervencí *Svazu českých spolků pro okrašlování a ochranu domoviny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* u nejrůznějších úřadů (přehled k roku 1914 uvádí 23 stížností).¹⁴ Ve stížnostech lze jasně identifikovat obavu z narušení krajinného rázu (protest proti postavení hamru v krajině kolem Nové Huti či proti „lámání kamene v okolí ‚Džbánů‘, čímž jest romantický ráz Divoké Šárky nemálo ohrožen“ anebo „zřícenině hradu Tetína, které lámáním kamene hrozí zkáza“) nebo z dalších zásahů považovaných z různých důvodů za nevkusné (vedení elektrické dráhy na pražský hrad anebo „C. k. zem. konservátor žádá, aby Svaz zakročil proti stavbě záchodku v blízkosti ‚Chodského hradu‘“). Tematicky převažuje ochrana stromů, alejí, sadů nebo lesů proti kácení. Poměrně často se projevuje snaha o záchranu zřícenin („Okrašlovací spolek žádá pokyny k akci o zachování hradu Helfenburka“) a dalších historických památek (mlýnský náhon), proti bourání (vykácení lip a zboření staré kapličky ve Ztečně) nebo necitlivým stavebním zásahům.

Ochrana domoviny se však nerozvíjí pouze v rovině dobrovolných aktivit, ale sílí jako státem deklarovaný veřejný zájem. Postupně vznikají úřady, které měly zejména s ohledem na památky naplňovat výzkumné, kontrolní, regulační nebo plánovací funkce v krajině. Už v roce 1850 ve Vídni při ministerstvu obchodu, živností a veřejných staveb vzniká *Ústřední komise pro výzkum udržování stavebních památek*. Ve snaze uzákonit pravidla památkové péče a ochrany přírody je formulováno několik legislativních návrhů (1894 na ochranu uměleckých a historických památek v Rakousku, návrh z roku 1901 počítá i s přírodními památkami).¹⁵

Podle nařízení rakouského ministerstva veřejných prací z roku 1910 měly zemské úřady spolky a již provedená opatření pro ochranu domoviny a památkových objektů zvevidovat. Ministerstvo zároveň doporučilo vypracovat návrh zákona na ochranu domoviny pro předlitavskou část rakousko-uherské monarchie.¹⁶

V časech první československé republiky se ochrana historických a přírodních památek chápala jako naplňování jedné z úloh moderního státu, totiž udržovat přírodní a tvořit kulturní hodnoty. Pod vedením Zdeňka Wirtha bylo na ministerstvu školství a národní osvěty ustanoveno oddělení památkové péče pro památky historické i přírodní. Navazuje jmenování konzervátorů pro ochranu přírody na úrovni celého státu i několika okresů a poradního památkového sboru při ministerstvu složeného ze sedmi zástupců architektů, historiků i přírodovědců. Od roku 1920 v tomto směru pracoval památkový úřad pro Moravu a Slezsko také v Brně.¹⁷

S krajinným rázem se počítalo v návrhu zákona na ochranu přírodních památek J. V. Stejskala z roku 1922. Kromě významných přírodních prvků se návrh věnoval zakládání národních parků a rezervací, ale také ochraně krajinného rázu „proti všelikému znešvařování celkového dojmu“.¹⁸

Odcizení – ztráta domova?

Uvažování o kulturní krajině se zakládá na premise „harmonického krajinného obrazu“. Už v počátcích organizované ochrany přírody je tak formulován rozpor mezi „cizím a nelidským“ prostředím, ve kterém se odehrává život moderního člověka,¹⁹ a idealizovanou představou krajiny minulosti a spokojeného života v ní. Dobová kritika tuto disonanci pociťovala jako smutek a rozhořčení ze „zmechanizování našeho života“, které ohrožuje „životní harmonii“.²⁰ Ochrana domoviny chtěla na rozdíl od ochrany přírody zabránit pustnutí a ochuzování kulturní krajiny v obavě, že povede nejen k úpadku hospodářství, ale i kvality života.

Z myslí široké ochranářské a přírodovědné veřejnosti pojem krajinný ráz mizí na začátku druhé poloviny 20. století společně s nedobrovolným zánikem *Svazu českých spolků pro okrašlování a ochranu domoviny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (1951). Z oficiální ochrany přírody je vytlačen politickými opatřeními opírajícími se o argumenty pozitivistické přírodovědy. Krajinný ráz se legislativně nepodařilo ukotvit, první samostatný český zákon na ochranu přírody (zák. č. 40/1956 Sb. o státní ochraně přírody) vzniká už v jiném politickém a společenském kontextu. V usilování o vědeckost ochrany přírody bylo estetické hledisko na dlouhá desetiletí zapomenuto.

Pocity odcizení a vykořenění, na jejichž základě byla kategorie krajinného rázu artikulována, byly na dlouhá léta ve veřejném diskurzu potlačeny. S o to větší vehemencí možná zaznívají v současné postmoderní společnosti. Česká ochrana přírody v tomto směru prezentuje jen jedny z národních dějin světového environmentálního hnutí. Ochrana domoviny beroucí ohled na krajinný ráz je jejich historickou součástí.

Poznámky

- 1 LACINA, D.: Zaklínadlo „krajinný ráz“. In: VOREL, I., SKLENIČKA, P. (eds.): *Ochrana krajinného rázu*. Praha: Nakladatelství Naděžda Skleničková 2006, s. 79-80.
- 2 MAXIMOVIČ, R.: Krajina, její vývoj a plánování s hlediska ochrany přírody. In: *Zprávy památkové péče IV*, 1940, s. 66.
- 3 RIEGL, A.: Nové směry v památkové péči. In: HLOBIL, I., HLOBIL, T. (eds.): *Alois Riegl (1858-1905) Moderní památková péče*. Praha: Národní památkový ústav 2003, s. 81.
- 4 Tamtéž.
- 5 Tamtéž, s. 83.
- 6 Tamtéž. Tento poznatek se shoduje s jedním z názorů současné environmentální debaty, podle něhož k chování, které nestojí proti přírodě, vede emocionální prožitek přírody. Např. Stanislav Komárek si na otázku „Ochrana přírody – proč?“ odpovídá: „Protože nás emocionálně oslovuje.“ Viz přednáška Stanislava Komárka pronesená na Katedře environmentálních studií FSS MU v Brně, 10. 4. 2002.
- 7 RIEGL, A.: Nové směry, s. 83-85. Další komentář srov. STIBRAL, K.: Příroda jako památka. In: *Ekolist. Měsíčník o životním prostředí*, roč. XI, 2006, s. 14-17.

- 8 Ernst Rudorff (1840–1916) byl povoláním profesor hudební školy v Berlíně, hudební interpret a komponista.
- 9 SCHOENICHEN, W.: *Naturschutz, Heimatschutz. Ihre Begründung durch Ernst Rudorff, Hugo Conwentz und ihre Vorläufer*, Stuttgart 1954, s. 138.
- 10 HLOBIL, I.: Alois Riegl a teorie moderní památkové péče. In: HLOBIL, I., HLOBIL, T. (eds.): *Alois Riegl (1858-1905) Moderní památková péče*. Praha: Národní památkový ústav 2003, s. 111.
- 11 Emocionální působení krajinného rázu tento pojem zároveň problematizuje. Naše pocity vylučují možnost krajinu uchopit objektivně. Krajinný ráz je pojmem neměřitelných kritérií, nejednotné definice, což komplikuje zvláště jeho legislativní využití. VOREL, I.: Krajinný ráz a jeho ochrana, 1. díl: Charakter, ráz a identita krajiny. In: *Ochrana přírody*, roč. 61, 2006, č. 9, s. 262-263.
- 12 PROCHÁZKA, J. S.: *Moderní člověk a příroda*. Nakladatel F. Svoboda: Praha 1926, s. 48.
- 13 MAXIMOVIČ, R.: Ochrana přírody v Německu. In: *Zprávy památkové péče III*, 1939, s. 22.
- 14 BRODSKÝ, B. J.: *1904-1914 Deset roků Svazu českých spolků pro okrašlování a ochranu domoviny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v Praze*. Praha 1916, s. 24-28.
- 15 MAXIMOVIČ, R.: Příspěvek k dějinám ochrany přírody. In: *Zprávy památkové péče IV*, 1942, s. 94.
- 16 Tamtéž, s. 100.
- 17 Tamtéž, s. 101-103.
- 18 Tamtéž, s. 103.
- 19 KOMÁREK, S.: *Příroda a kultura. Svět jeví a svět interpretaci*. Praha: Vesmír 2000, s. 123.
- 20 MAXIMOVIČ, R.: Krajina, její vývoj a plánování s hlediska ochrany přírody. In: *Zprávy památkové péče IV*, 1940, s. 68.

Lesní estetika Heinricha von Salische a její čeští následovníci

Karel Stíbral

Málokterý prvek krajiny má takový význam pro krajinný ráz, jako je les. Vzhled lesních porostů – jejich skladba, míra zápoje, stáří, způsob obhospodařování či naopak absence lidského vlivu zásadním způsobem ovlivňují vzhled krajiny. Monokulturní smrčina vypadá a působí značně odlišně než smíšený či bukový les i než dlouhověké smrkové horské porosty. I když může být převládající druh dřeviny stejný, přesto bude výsledný dojem v závislosti na mnoha faktorech značně proměnlivý.

Člověk neznalý lesnictví sice stěží rozeznává v lese všechny možné aspekty lesního hospodářství, přesto na něj lesní krajina či krajina s lesem působí velmi silně. Zejména valná většina dnešního městského obyvatelstva již les nevnímá skrze jeho funkce praktické. Nevnímá ho jako zdroj dřeva či místo, kde je možné popásat dobytek, neposuzuje les jako prostředí lovné zvěře. Snad jen v určitých obdobích se v dnešním člověku vracejí instinkty sběrače a vyrazí do tohoto prostředí na houby či borůvky. Do lesů se vrací dnes především pro potěšení, pro rekreaci, ať již pěšky či na kole. Les tedy nesleduje skrze optiku pohledu praktického, ale především estetického postoje (jakkoli pro řadu lidí je les často jen tělocvičnou).

Jak laici, tak odborníci (lesníci, biologové) nacházejí velké potěšení v krásách lesa a většina se pochopitelně těší i z pohledů do krajiny, jejíž je součástí.¹ Většina také dokáže odlišovat lesy s větší či menší, ba zápornou estetickou hodnotou. Naše potěšení máme tendenci připisovat ovšem náhodným okolnostem přírodního prostředí a šťastným, ale nevědomým zásahům lesníků – protože jinak cesty rozryté těžkými stroji nebo vysypané cizorodými kameny, zregulované potoky, stromy značené reflexními barvami a holoseče bohužel nevedou k přesvědčení, že by „výrobci dřevní hmoty“ nějak vědomě dbali i o estetickou stránku tohoto prostředí. Jisté tomu tak ale není v případě jednotlivců-lesníků a zdá se, že alespoň ve střední Evropě tomu bývalo i jinak v mnohem širším, ba institucionálním měřítku.

Čteme-li Váchalovo zlořečení českému devastování lesa v jeho *Šumavě romantické a umírající* (1931) a chvalozpěvy na krásu lesů na německé straně, je to možná nejen díky „*příslovečné lásce Němců k lesům [jevíci se] pečlivým ošetřováním a probírkami v stávajících hvozdech*“², tedy díky citovému vztahu kombinovanému s pečlivým hospodařením, ale možná i díky zcela systematické snaze po zkrášlování lesů. V německém lesnictví totiž byla v té době již velmi rozvinuta tzv. lesní estetika (*Forstästhetik*), která díky svému zakladateli Heinrichovi **von Salischovi** (1846-1920)³ a jeho následovníkům byla dokonce součástí učebních plánů na vyšších lesnických školách, ba někde v Německu i předmětem státních zkoušek.⁴ Salisch se tehdy pokusil rozvinout velmi komplexní učení o estetickém